

Mikaels-altre

Af Ebbe Nyborg

Tager man til Mors og går ind i den lille Jørsby kirke, der ligger helt ude på et næs i Limfjorden, ser man på væggen et gammelt træbillede, som det nok er værd at fæstne blikket lidt nærmere ved (fig. 1). Professor Magnus Petersen fandt det i 1872 på kirkens loft, og bedømte det som »ikke meget gammelt og uden kunstværd«. Ikke desto mindre indsendtes figuren i 1904 til Nationalmuseet, på hvis magasin den har ligget, indtil den i 1968 efter endt konservering kom tilbage til sognet (1).

For os har vi ærkeenglen Mikael i færd med at nedstyre satan i dragens skikkelse, således som det er udmalet i Johannes Åbenbaring. Englen står solidt på udyret, hvis udsigtsløse kamp er anskueliggjort ved dets arrige biden i skjoldets spids og halens afmægtige bugtninger op langs betvingerens ben. Rolig står St. Mikael, der med den nu manglende højre må have plantet lansens uanfægtet i gespenstets gab. Hans kjortel og kappe falder behersket i gotikens naturlige folder, men figurens hele holdning og det fine ovale ynglingeansigt kranset af de små bølgeformede, stiliserede lokker, røber en tid, hvor den ældre middelalders byzantinske idealer ikke har været ganske opgivet af kunsthåndværkeren. Træskulpturen må være henved 200 år ældre end den sengotiske teglstenskirke, der i dag står i Jørsby, og vi må vel tænke os billedet udført engang i 1200tallet til at pryde en beskeden trækirke på stedet (2). Intet under, at tiden har sat sine spor på det 700årige kultbillede!

Størst er nok savnet af de stærke farver og forgyldning, der for at fremtræde klare og lysende ikke har været lagt direkte på det mørke egetræ, men på en lys kridtgrund, hvoraf endnu enkelte rester sidder tilbage. Englenes fører er kun en grå skygge af, hvad han var for 1200-tallets Jørsby-boere, men det tunge og benhårde træ kan dog fortælle en del om den oprindelige fremtoning. Udover ganske små detaljer er hele billedet gjort i ét stykke, som de middelalderlige billedskærere tilstræbte (3). Derimod er det noget ret enestående, at håndværkeren ikke har hulet figurens bagside, en behandling, der skulle fjerne stammens kærnetræ, hvis fugtighed erfaringsmæssigt ville true det færdige billede og dets farvelag med sætninger og råd (4). Han har vel skønnet, at stykket var vellagret og at der ikke var meget kærnetræ i det forholdsvis flade reliefagtige billede, der, som det fremgår af to gennemgående nagler forneden, har været fastgjort til en større bagklædning, rimeligvis et egentligt alterskab (fig. 8). Den »pude«, hvorpå engelens fødder hviler, er naturligvis ikke et stykke jordsmon ovenpå dragen, således som det har været foreslået; det må være bæstets sammenfoldede vinger, hvis bemaling ikke har ladet den middelalderlige beskuer i tvivl (5). Iøvrigt har håndværkeren især udfoldet sin fantasi omkring uhyrets hoved, der ikke blot har ørene tappet fast, men det glubske gab har haft indborede tænder, hvorimellem lansens må have været ført til fastgørelse i et hul i svælget. Ja, der findes to huller i

Fig. 1. St. Mikael i Jørsby kirke. Højde 1,00 m. Foto Verner Thomsen 1967.

Fig. 2. St. Mikael fra Hvidbjerg kirke. Den manglende lydtragt har været fastgjort med nagler. Figuren er nu i NM. Højde 1,09 m. Foto NM.

halsen, så her kan desuden have udsprunget en flammende tunge - eller dramatisk - en brækket lansestump stikkende frem af mundvigen!

Mange sådanne billeder har helt ind i vor egen tid haft en kummerlig og usikker skæbne på skumle kirke- og tårnlofter. Så sent som i 1940 fandt daværende redaktør Erik Moltke den basunblæsende engel fig. 2 på loftet af Hvidbjerg kirke ved Skive. Den må være gjort af en mægtig egestamme, thi vingerne er skåret i ét med figuren - en sidste håndgribelig rest af middelalderens egeskovø i denne del af landet? Meget tyder i hvert fald på en lokal tilvirkning, måske i stiftsbyen Viborg; man kan blot sammenligne figuren med vor dragedræber i Jørsby og to meget tilsvarende basungjaldere fra sognekirker i det middelalderlige Viborg stift (fig. 3 og 4). Iøvrigt er de følgende siders englebilleder gjort efter et vist fælles mønster og alle prægede af den unggotiske overgangsstil, der - med Poul Nørlunds ord -: »opnåede, tør man tro, en ganske særlig Folkeyndest, fordi den i sin Stilfærdighed og dæmpede Beherskelse harmonerede med dansk Smag og Følelse« (6). Denne iagttagelse, at de bevarede ældre træskulpturer i Sydskandinavien i så dominerende et omfang tilhører netop overgangsstilen, er iøvrigt tidligst fremført i svensk kunsthistorisk forskning. I sit banebrydende arbejde fra 1915 udviklede baron Carl af Ugglas, med udgangspunkt i en analyse af en række skandinaviske kalvariegrupper, d.v.s. den korsfæstede mellem de sørgende figurer af Maria og Johannes, teorien om en sydsandinavisk skole med tyngdepunkt i Slesvig og af væsentlig betydning for 1200tallets kunstudvikling i hele Norden; hovedtræk i hans synspunkter er blevet videreført i en række senere arbejder af forskellige kunsthistorikere (7). I den seneste meget omfattende svenske behandling har Aron Andersson henlagt tyngdepunktet for skolens arbejder til perioden 1230-1270, og han betragter bl.a. den dejlige smålandske ærkeengel figur 5 som et dansk eksport-

Fig. 3. St. Mikael fra Sæby kirke. Både vinger og glorie er skåret i ét med figuren, der er afbrudt forneden. Nu i NM.'s magasin. Foto: NM 1976.

Fig. 4. St. Mikael fra Øster Velling kirke. Bemalingen i rødt, grønt og gult er nyere. Siden 1940 i NM. Højde 1,06 m. Foto: forf. 1975.

arbejde. Han tilslutter sig iøvrigt kritikken af Ug-glas' teorier om en mere omfattende eksport af billeder, ligesom også Poul Nørlund fra dansk side har fremholdt, at de tydelige fællestræk ikke synes at være udtryk for nogen værkstedsenhed, men snarere skyldes, at skandinaviske områder har været underkastet en fælles kulturpåvirkning (8). Disse siders billeder giver vel netop dette indtryk. Vi har set fire ret nært beslægtede nørrejyske skulpturer, og de to ret skematisk skårne slesvigske figur 13 og 14 er i hvert fald for de bevarede dele næsten identiske, ligesom de har flere træk tilfælles med stiftets øvrige træskulpturer (9). Men iøvrigt har englenerne i deres fælles mønster hver deres individuelle særpræg. De spænder fra så kultiverede arbejder som dragedræberen i Husby og den indtagende yngling i Jorløse til den lange kæmpe fra Vester Assels med det charmerende, men noget barbariske overskæg, så karakteristisk for områdets romanske stenskulptur (10).

Ud af de 15 danske engle er de fleste optaget af den apokalyptiske dragekamp, men at de tre basunblæsere også repræsenterer ærkeenglen Mikael, behøver vi næppe tvivle om, thi den middelalderlige tradition identificerede ham tidlig med englen, der kalder sjælene til doms (11). Ja, en samtidig svensk Mikael-figur formår både at gælde i hornet og samtidig jage lansen i dragen (12). Det øvrige skandinaviske materiale, mindst 17 nogenlunde samtidige og ofte mere velbevarede ærkeengle, fuldender billedet ved også som Höreda-englen figur 5 at vise St. Mikael i en tredje rolle, nemlig som englen, der vejer sjælene på den yderste dag. Det, han holder med sin venstre, må nemlig være grebet til en stor vægt, i hvis ene skål sjælen har siddet i faretruende nærhed af satans gab, sikkert kun reddet ved ærkeangelens beredvillige indgriben (13). Vi fæstner os ved, at alle de tre anvendte motiver knytter sig nøje til St. Mikael's rolle som den enkelte sjæls beskytter på dommens dag, men går ellers over til at se på spørgsmålet, hvad

mon disse og andre træskårne helgenfigurer har tjent til?

Helgenbilledernes funktion

Det er næsten udelukkende i de små skandinaviske sognekirker samt i nogen grad i Nordtyskland at sådanne skulpturer fra 12-13. årh., gerne godt og vel én meter høje, er bevarede. Typen har dog rimeligvis været fælleseuropæisk, og når den nu, udover enkelte eksemplarer i Middelhavsområdet, kun optræder i det nordligste Europa, kan det vel blandt andet hænge sammen med, at vi i vore landes relative fattigdom ikke fik disse billeder udskiftet med mere tidssvarende allerede i middelalderen. Siden er det velsagtens lokal veneration og ikke mindst ubemærket glemsel vi må takke for herlighedernes bevaring (fig. 6) (14). Disse store helgenbilleder antages i den skandinaviske litteratur helt gennemgående at hidrøre ikke fra kirkernes højaltre, men fra sidealtrene; en opfattelse, man imidlertid sjældent ser begrundet eller nærmere diskuteret (15). Det må være ukendskab til det nordiske materiale, der er årsagen til, at den store kender af altrets udvikling, Joseph Braun, ikke rigtig tager problemet op, og en løsning må da også findes i Skandinavien især ved en undersøgelse af billederne selv sammenholdt med kirkernes arkæologi. Skriftligt materiale er nemlig sparsomt. Kirken havde ingen faste bestemmelser for altrets udsmykning, men i den ældre middelalder herskede tydeligvis en billedskyende ærefrygt for alterbordet, kun langsomt vigende for en egentlig udsmykning, forsigtigt begyndende i 11. årh., men endende med 15. årh.s kæmpemæssige skabsaltertavler. Endnu i slutningen af 13. årh. fremholder en sædvanebog for ærkebispedømmet Magdeburg, at der ikke anbringes malede eller udskårne billeder på højaltret, men kun kostbart smykkede evangeliebøger og sakramentarer, relikvier og den korsfæstedes billede (16). På denne tid var prydelser hvilende på alterbordets bagkant,

Fig. 5. Sjælevejende St. Mikael i Höreda kirke i Småland. Efter Aron Andersson 1966 figur 36.

Fig. 6. Denne bortgemte idyl kunne indtil for få år siden opleves på Jorløse kirkes våbenhusloft. Udtrakt foran midtskabet af kirkens senmiddelalderlige højaltertavle ligger den kæmpestore Mikael-figur fra 1200-tallet - med sine 2,00 m, vist den største træskårne alterfigur fra Europas højmiddelalder! Bortset fra dragens manglende forkrop er den velbevaret; højre underarm er gjort

særskilt og en knude i træet er behændigt udnyttet til skjoldbule. St. Mikael's lighed med den lille figur til højre er påfaldende; det er en samtidig Johannes fra en iøvrigt tabt kalvariegruppe. Alle billederne er nu opstillede nede i kirken som en af de største seværdigheder, de sjællandske landsbykirker kan byde på. Foto: Niels Termansen 1935.

så kaldte retabler, imidlertid tydeligvis ved at trænge frem på højaltret, men alle bevarede er forholdsvis lave og kun helt undtagelsesvis udformede som egentlige alterskabe (17). Men hvorfor nævner Magdeburgbestemmelserne specielt forholdene ved højaltret; kan det skyldes, at store billedskulpturer som vore allerede da var noget, der florerede på sidealtrene? Lad os se på de skandinaviske helgenbilleder.

Det må være hævet over enhver tvivl, at der er tale om alterprydelser (18); om det derimod har været normalt, at skulpturerne ligefrem havde relikvier nedlagt i det dybe hul, de næsten altid har i issen, er derimod omdiskuteret (19). Det er et springende punkt, hvilket arrangement disse løse figurer oprindeligt har indgået i. Desværre kan dette kun sjældent direkte fastslås; blandt vore Mikael-billeder er det kun Husby-engelen figur 7, der har bevaret sit rygbrædt, hvori naglehuller afslører, at figurgruppen har stået på en plint, medens en baldakin formentlig har afsluttet foroven. Om noget egentligt alterskab har der næppe været tale, bl.a. fordi der dårligt kan have været fløjddøre til at omslutte både den udstrakte højre arm og de sikkert vidt udspændte vinger, der har været fastgjort bag på skuldrene (20). Billedets tildækning i fastetiden er da sikkert sket med et klæde, der til daglig kan have hængt sammenfoldet ovenover (21). En sådan ret så enkelt opstilling med et rygbrædt eller »dorsale« skal i det svenske materiale, der er langt det righoldigste, især have været almindelig mod slutningen af 13. årh. En helt fritstående anbringelse på alterbordet er nok tænkelig især for de tidligste alterfigurer, men Rune Nordberg, den forsker, der mest indgående har beskæftiget sig med denne side af de nordiske træskulpturer, mener, at det såvel i 12. som i 13. årh. har været reglen, at figuren stod i et alterskab (22). Ganske vist er kun et mindre antal skabe fuldt bevarede, men han kender, når der tillægges forskellige fragmenter, spor i rygbrædtet og lign., til henved 60 tilfælde, hvor et hel-

Fig. 7. St. Mikael i Husby kirke. Et naglehul i rygbrædtet og en indsat kile i halsens venstre side røber, at ærkeenglens følsomme hovedhældning ikke er oprindelig. Højre underarm og lansens meget uheldigt rekonstruerede, oprindelig må hånden have vendt rigtigt. Højde 1,83 m. Foto: Flensborg Bymuseum.

genbillede fra disse århundreder må have været understøttet med et skab. Disse alterskabe er endog forbausende ensartede i opbygningen, og Nordberg antager, at typen har været almeneuropæisk i 13. årh. eftersom enkelte eksemplarer også kendes i Italien og Spanien. Rekonstruktionen figur 8 viser Jørsbyenglen forsøgsvis anbragt i et sådant skab. Figurgruppen står på en plint af kvadratisk plan og fastgjort til et rygbrædt, hvorpå St. Mikael nu manglende glorie og vinger må have været malede (23). Baldakinen foroven svarer til plinten, og kan tænkes lige, kreneleret eller pyramideformet afsluttet. Fra rygbrættet udgår de dobbelte dørfløje, hvoraf de inderste foroven har været afsluttet med en hel, de yderste hver med en halv kløverbladsbue, således at de lukkede fløje ganske har omsluttet midtskabet. Fløjene prydedes af relieffer under kløverbuer i to, en sjælden gang tre rækker, hvis motiver der ikke her er gættet på; Mikaelsskabe er nemlig ikke bevarede, ja udover Maria-altre er det vist kun et Olufs-skrin, der har bevaret rester af fløjenes relieffer. Skabene har været bemalede i kraftige farver og gerne forsynede med de antydende skålformede fordybninger, der synes at have været forgyldt og må efterligne medaljoner og bjergkrystaller på kostbare metalarbejder (24).

Når vi betragter disse arrangementer, må man vel umiddelbart tilslutte sig den rådende fornemmelse, at så høje, smalle opstillinger ville passe dårligt på et højalterbords brede flade. De dog ikke ganske få retablets fra 13.-14. årh., der er bevarede eller kendt fra afbildninger, og som man har kunnet knytte til højaltre, er alle af en ganske anden karakter. De udgøres gerne af en malet og forgyldt skærm langs alterbordets bagkant, lav omend ofte prydet med pinakler og med en central Kristus- eller Mariafremstilling (25). Dette tyder jo på, at den tilbageholdenhed, Magdeburgbestemmelserne foreskrev for højaltrets udsmykning, har været noget man ret generelt følte sig bundet af, og som næppe harmonerer med et stort og

Fig. 8. Forsøgsvis rekonstruktion af et Mikael-alterskab fra 1200-tallet. Tegning: forf. og Sven Kaae.

prangende helgenbillede som vore på hovedaltret; ja, mig bekendt finder så store helgenfigurer som vore først plads på højaltertavler et stykke ind i 15. årh., hvor alle sarte fornemmelser blæstes bort i helgenkultens malstrøm. Man skal intet forsværge, men vi vil i det følgende bygge på den antagelse, at sådanne helgenbilleder har været kultfigurer på kirkernes sidealtre, og at hver bevaret figur repræsenterer et alter viet den pågældende helgen (26). Vi skal vende tilbage til spørgsmålet om, hvorfor de store malede og forgyldte skulpturer boltres sig på sidealtrene, længe før de får lov på højaltret, men lad os først undersøge, hvor i kirkerummet vi skal anbringe de sidealtre, der oprindeligt har båret vore Mikael-figurer.

Sidealtrenes antal og placering i kirkerummet

Alterbillederne må man naturligvis tænke sig stående på de sidealterborde, hvis fundamenter ofte er iagttaget arkæologisk, eller hvis eksistens iøvrigt afsløres ved spor i kirkebygningen. Der er grund til at tro, at vi bør søge at skelne mellem det miljø vore Mikael-billeder er fremstillet til og de senmiddelal-

derlige tilstande, hvor man i Skandinavien kender til landsognekirker med op til elleve sidealtre; så mange, at de må have været anbragt på alle ledige pladser i kirkerummet, langs væggene, i tårn og våbenhus (27).

Der er tale om en almeneuropæisk udvikling, hvor det frem i 13. årh. var reglen i alle de vesteuropæiske sognekirker, at man udover højaltret kun havde ét gerne to egentlige sidealtre (28). Fra 13. årh. er der imidlertid en klar tendens til en forøgelse af sidealtrenes tal, en udvikling, som de kirkelige myndigheder i første omgang søgte at modsætte sig. F.eks. krævede en synode i Mainz 1261, at overflødige altre skulle fjernes fra sognekirkerne. Tre var nok, og alterstiftelserne skulle anvises så store indkomster, at der var råd til ordentlige lys, når der fejredes gudstjeneste ved dem (29). Når kirken langt ind i 14. årh. søgte at holde igen og håndhæve normen to sidealtre, hænger det rimeligvis blandt andet sammen med den uskrevne regel, at messen burde celebreres østvendt, hvilket i en almindelig kirke uden særlige kapeller kun gav to rigtig gode sidealterplaceringer, nemlig i skibets østende ved korbuens sider (30).

Når vi skal placere de ældre danske alterbilleder er det altså kun de altersteder, der påviselig benyttedes i 12.-13. årh., der umiddelbart bør komme i betragtning. Det viser sig her, at de danske vidnesbyrd rimer særdeles godt med den almindelige tendens; man kan endda sige, at Danmark, med sin rigdom af velbevarede højmiddelalderlige kirkebygninger og i egenskab af foregangsland i kirkearkæologien, ejer noget af det righoldigste materiale til belysning af disse spørgsmål. Her er det altid i skibet nord og syd for korbuen, at sidealtre fra disse århundreder kan påvises, kun et enkelt sted tyder et fundament på et alter i korets nordvesthjørne. På de traditionelle steder er forekomsten derimod meget hyppig; jævnligt har man ved bygningens opførelse regnet med sidealtre på disse steder og markeret det med nicher i

murværket; også alterbordsfundamenter har i mange tilfælde kunnet påvises at være lagt samtidig med opførelsen af den romanske 1100-talskirke (31). Men har vore Mikael-altre nu været det søndre eller det nordre sidealter?

Det eneste fingerpeg vi får herom er de tilfælde, oftest meget tidlige, hvor sidealtrets mere monumentale udsmykning ikke har været en træskulptur, men derimod et kalkmalet alterbillede på væggen eller i alternichens bund. Et blik på den kalkmalede St. Mikael figur 9, der i 1950 blev fremdraget umiddelbart syd for korbuen i Vester Tørslev kirke, skulle kunne afsløre ham som en - formodentlig billigere - erstatning for et træskåret helgenbillede (32). Dyrets nappen i skjoldet og den opadvredne dragesvans er velkendte træk, ligesom billedets dimensioner svarer til de samtidige træfigurers (33). Tillige giver kalkmaleriets omend afblegede farver en antydning af, hvad tiden kan have berøvet penderne i egetræ: glorien, det fine mønster på kjortlen, skjoldets korsmærke og vingernes spændstighed. Nu kan man jo ikke altid, selv ved en nærmere undersøgelse i gulvet, afgøre med sikkerhed, om et malet helgenbillede på kirkemuren lokaliserer et sidealter. Maleriet kan jo være gjort til pryde, eventuelt som led i en mere omfattende bemaling som det kan være tilfældet for Mikael-fremstillingernes vedkommende, hvor dragens nedstyrtning indgår som et naturligt led i triumfmurens udmaling af dommedag (34). Her må der være et moment af skøn i afgørelsen, men højden over gulvet, indramningen og fremforalt den meget faste placering i 12.-13. årh.'s kirkerum knytter ret overbevisende kalkmalerierne til en alterfunktion. Hvem var da altrene viet? Samtlige 9 Maria-billeder er malet i nordsiden, hvor der desuden kendes et billede, der vist må have tilhørt et alter for apostlen Paulus (35). Tendensen er ganske den samme i Sverige, hvor Jomfru Marias alter har stået i nord i alle de tilfælde, hvor placeringen har kunnet kontrolleres

Fig. 9. Kalkmalet St. Mikael i Vester Tørslev kirke. Højde 1,45 m.
Foto: NM.

(36). For det søndre alter synes mønstret ud fra kalkmalerierne næsten lige så fast. Her fremstiller ialt 8 billeder som Vester Tørslev-maleriet dragedræberen Mikael, medens to har tilhørt andre viet en hellig bisp (37). Mon ikke også vore træbilleder af St. Mikael gennemgående har stået på det søndre sidealter; men lad os søge at supplere disse indtryk ved i alminde-

lighed at inddrage de træskårne helgenbilleder fra disse århundreder.

Vi kan begynde med lidt statistik, noget der ikke må overdrives, og som ikke mindst i undersøgelser af helgendyrkelse let kan misbruges, men som dog kan give et vist overblik. Da det stadig er et billede af forholdene frem til 14. årh. vi søger, er det nødvendigt at drage en tidsmæssig skillelinie fremad for de træfigurer, der inddrages. Eftersom dateringerne hviler på et kunsthistorisk skøn, kan en sådan skillelinie naturligvis ikke drages ganske entydigt, men den behøver på den anden side heller ikke blive så tilfældig, som man måske kunne tænke sig. Hvis vi medregner de, iøvrigt ret fåtallige, figurer, hvis højgotiske stiltræk vel placerer dem bredt med et tyngdepunkt i 14. årh.'s første del, så opnår vi en ret klar adskillelse fra den let genkendelige borgerlige realisme, der trænger frem i årene omkring 1400 samtidig med udbredelsen af de mægtige højaltertavler i Østersølandene (38). Indbefattet de nævnte kalkmalerier når vi ialt op på næsten 150 tidlige sidealterbilleder, der naturligvis ikke nødvendigvis er noget repræsentativt udsnit af de alterprydelser, der éngang var, men som dog kan give et vist fingerpeg (39). Man fæstner sig ved, at Maria-altrene udgør halvdelen af det samlede antal, hvilket må være et klart vidnesbyrd om at altret for Guds Moder så at sige må have hørt til en sognekirkes standardudstyr; især da det samme forhold kendes i de andre nordiske lande. Samtidig kunne denne iagttagelse, at der er så at sige præcis så mange Maria-alterbilleder bevaret som af alle kirkens andre helgener tilsammen, umiddelbart friste én til heri at se en bekræftelse på det traditionelle billede af den højmiddelalderlige sognekirkes indretning med to sidealtre, det nordre for himmeldronningen, det søndre for en anden helgen. Dette så meget mere, som hele 18 udaf de 23 sognekirker, hvori to tidlige alterbilleder findes, netop har bevaret ét af Maria med barnet og ét af en anden helgen.

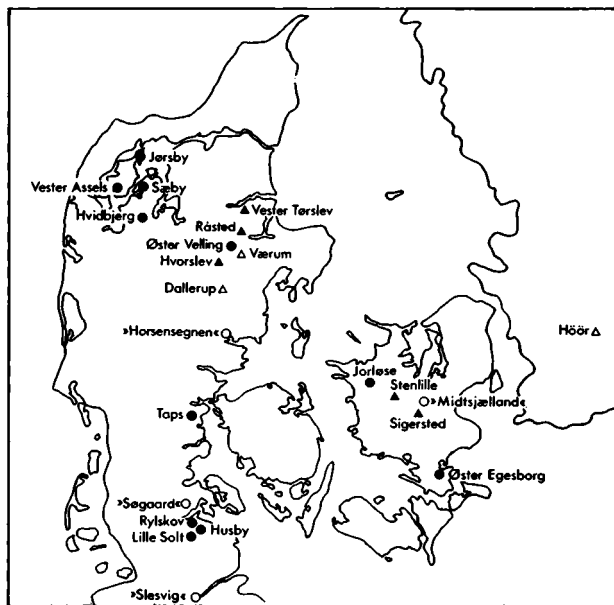

Fig. 10. St. Mikael, formodentlig stammende fra en kirke på Horsenseggen. Den ganske vellykkede drage har haft indborede tænder. Figuren kan ses i Den Gamle By i Århus. Højde 1,02 m. Foto: forf. 1975.

Fig. 11. St. Mikael fra Taps kirke. Det manglende skjold har været fastgjort med trænegler. De medtagne farverester er af nyere dato. Nu i Koldinghusmuseet. Højde 1,25 m. Foto: efter Sigvard Skov p. 11.

Dette mønster må da også have været meget typisk i sognekirkerne, men vort materiale viser, at dette standardudstyr ikke kan have været nogen fast regel, da slet ikke med gyldighed for hele den 200-årsperiode, vi betragter (40). Gulvundersøgelser lader formode, at intet eller kun ét sidealter er muligheder, der må regnes med (41), og det bevarede antal alterbilleder ved nogle kirker tvinger os til at overveje, om ikke der i 13. årh. af og til har været mere end to sidealtre. Fra dette århundrede kendes nemlig i en beskeden kirke som Lille Solt ikke blot Mikaelsbilledet figur 14, men også alterfigurer af Jomfru Maria og Johannes Døberen; for Nørre Løgums ved-

Fig. 12. Mikael-altre i sognekirkerne frem til 14. årh. Signaturene dækker: ● træfigur bevaret; ○ træfigur bevaret fra området, men dens nøjagtige proveniens er ukendt; △ kalkmaleri bevaret; kalkmaleri overkalket.

kommende både af Maria, St. Laurentius og en ukendt helgen og fra Dallerup kirke vidnesbyrd om et kalkmalet Mikaels-billede og træskulpturer af en helgeninde og en nu hovedløs bisp (39, 103, 88, 56). Det må erkendes, at der hovedsagelig er tale om løst inventar, hvis oprindelige tilhørsforhold til den pågældende sognekirke aldrig vil kunne bevises; men ville det ikke være endnu et vidnesbyrd om, hvor forbavsende direkte vor hjemlige kirke var integreret i den katolske kirkes almindelige kulturudvikling, hvis vi så alterforholdene ved disse kirker som udtryk for den almindelige europæiske tendens mod flere sidealtre i 13. årh.? Faktisk er tre altre i en sognekirke også omtalt i et brev fra 13. årh., nemlig i det testamente den fornemme fru Gyde, enke efter en rig stormand på Midsjælland, udstedte i Broby den fjerde marts 1292. Det latinske brev kendes for dette afsnits vedkommende kun i en senere dansk oversættelse, men dets oplysninger er der vel ingen grund til at tvivle om. Hun skænker Vester Broby kirke følgende:

»..Thill Braabye kircke ii øre jordt thill schilddt, huor aff holdis scall thill euight iii wax lius, ith paa wor frue alther, ith paa s. Nicolai och ith paa s. Margrethe althere ibidem..« (42)

Vi kan vel ikke være ganske sikre på, at ikke et af de tre altre har været højaltret, men værnehelgenen Jomfru Marias alter synes i hvert fald at have været et sidealter, thi ved et mærkeligt træk er det gamle Maria-billede, foran hvilket fru Gydes voksllys har brændt, bevaret og kan i dag ses på Nationalmuseet! (43). En udvikling mod flere sidealtre kan iøvrigt også iagttages i antallet af svenske og norske alterbilleder fra 13. årh. (44), og vort eget materiale byder endnu et par prøver på det pres af alterstiftelser, der må have gjort sig gældende fra dette århundrede. Medens jeg som en hovedregel opfatter de ældre

Fig. 13. St. Mikael fra ukendt slesvigsk kirke. I Slesvig-Holstens Landsmuseum. Foto: Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum.

1100-tals-sidealtre som oprettede på præstens foranledning til at tjene gudstjenestelige behov, fremhæver Joseph Braun, at årsagen til udviklingen i 1200-tallet især må søges i, at velstillede privatfolk nu ønskede at stifte altre for helgener, de følte sig særlig knyttet til, gerne vel som familiealtre for fremtrædende slægter i sognet (45). Hvorfor mon kirker som Skørpinge og Eljaröd skulle anskaffe to Maria-altre med få årtiers mellemrum, om ikke fordi selvbevidste storbønder i sognet ønskede eksklusiv betjening ved egne alterstiftelser? (46). Hvor sådanne altre, i de tilfælde hvor de ikke kunne finde rum på de hævdevundne alterpladser, har været anbragt i kirkerummet, må det være en arkæologisk opgave at undersøge. Sikkert ikke let, eftersom det ikke blot er egentlige alterfundamenter, vi må spejde efter, men måske nok så meget stolpehuller fra træaltre, der sikkert har været almindelige, selv om de næppe var velsete hos provsten og ifølge kirkeretten ikke måtte salves med den hellige olie ved deres indvielse (47).

Vi skal nok ikke være alt for sikre på sidealterplaceringerne; men for at vende tilbage til vore Mikael-altre, så er der hele 23, et tal, der vel ikke tåler sammenligning med Marias, men som langt overgår alle andre helgener. Kun bispehelgenerne kan følge med, men deres antal må jo hænge sammen med, at de repræsenterer flere forskellige helgener, hvis identitet vi blot ikke nu kan konstatere: St.Nicolai, St.Clemens, Thomas à Becket etc. Denne mængde af tidlige Mikael-altre kan dårlig være nogen ren statistisk tilfældighed; hvad er årsagen?

Mikael-dyrkelsens omfang og karakter

Rimeligvis er der flere grunde. Man kan blot nævne de ofte anførte og ganske overvældende litterære udtryk for ærkeenglens popularitet netop i disse århundreder (48). Den norrøne digtning kredser om hans bedrifter, og overleveringen tildeler ham i missions-tidens prædiken en hovedrolle, som vi i og for sig

Fig. 14. St. Mikael fra Lille Solt kirke. Nu i Flensborg Bymuseum, magasinet. Foto: Flensborg Bymuseum.

Fig. 15. St. Mikael fra Øster Egesborg kirke, siden 1850 i NM. Højde 1,60 m. Foto: NM.

ikke har nogen grund til at betvivle. Når man endog har fremdraget forestillinger i nordisk mytologi som årsager til Mikael's bemærkelsesværdige stilling i kristningsårhundrederne - vore basunblæsere skulle f.eks. have lånt deres instrument af Heimdal - er man imidlertid ude i religionspsykologiske gisninger uden nogen befæstelse i kilderne (49). Mikael's dyrkelsens træk er alle fælleskatolske, og det er i denne forbindelse ganske oplysende, at et nylig udkommet samleværk om Mikael's dyrkelsen i Europa har understreget, hvorledes ærkeengelens stilling i den skandinaviske kulturkreds langt fra er enestående. Tværtimod fremhæver bidragyderne fra de fleste lande, at St. Mikael blev opfattet som den pågældende nations særlige skytsengel og værner, specielt i 8.-12. årh. (50). Så stærkt skal han have stået i disse århundreders folkelige bevidsthed, at man i store dele af Europa har fantaseret over, om dog ikke denne stridsmands dyrkelse hvilede på førkristne forudsætninger. I Middelhavsområdet skulle man således have haft Merkur, i Galliens gamle keltiske områder guden Lug, i tankerne, når ærkeenglen pristest, ligesom hans kult i Tyskland skulle afløse Wotanhelligdomme på Germaniens stormomsuste bjergtoppe (51). Vi kan smile af disse forklaringer, men alene deres eksistens understreger klart, at St. Mikael, hvis festdag 29/9 ikke blot hørte til de betydeligste kirkelige mærkedage, men i hele Europa i vid udstræk-

Fig. 16. Meget er der ikke tilbage af denne sønderjyske St. Mikael. Stumpen er fundet på loftet af Søgaard kaserne i Kliplev sogn og i 1930 indsendt til NM. Foto: NM.

ning blev termin, skiftedag og ramme om store efterårsmarkeder og høstgilder, må have været så populær hos datidens mennesker, at det i sig selv skulle kunne forklare en udstrakt oprettelse af altre for ham (52). Det synes imidlertid, at billedet af St. Mikael som en særlig elsket blandt andre helgener ikke kan være ganske udtømmende for Mikael-dyrkelsens rolle i disse århundreders kultliv. Vi vil i det følgende søge at afklare en række spørgsmål omkring den rolle St. Mikael og hans altre mere konkret kan have spillet i vore sognekirker.

Mon det er et alter for kirkens værnehelgen, man i de 23 sogne har anskaffet sig? En ofte fremført opfattelse går nemlig ud på, at den helgen, der som pendant til nordsidens Maria-alter har smykket det søndre sidealter, gennemgående har været identisk med kirkens værnehelgen. Eftersom hele otte Mikael-altre sikkert, og de øvrige med nogen sandsynlighed er lokaliserede til sydaltret, vil det være afgørende for vort syn på Mikael-altrenes funktion om opfattelsen holder stik. Blader man i kirkeværkerne får man ganske rigtig det indtryk, at bevarede sidealterfigurer meget ofte er identiske med den pågældende kirkes værnehelgen, men kan vi forlade os på denne fornemmelse? (53). Problemet er jo, at vore oplysninger om sognekirkernes indvielseshelgener kun for en del virkelig er middelalderlige, men meget ofte tilskrives en tradition i sognet, hvis tilforladelighed man rolig kan forholde sig skeptisk til. Denne mistro kan begrundes med utallige vidnesbyrd, lad os blot tage et par eksempler fra forholdet mellem Mikael-billeder og Mikael-kirker. Sognekirkerne i Rylskov og Vester Assels, hvorfra Mikaelsskulpturerne figur 17 og 18 stammer, skal ifølge traditionen være viet St. Mikael; oplysninger, der blandt andet fremføres i den lærde bisp Erik Pontoppidans Danmarksbeskrivelse udgivet 1763-64. Men hør hvad han skriver om Jorløse kirke, hvor den herlige dragedræber fig. 6 og 20 endnu findes: »Kirken kaldet St. Jørgens Kirke, hvis

Fig. 17. Den gamle Mikael-figur i Rylskov kirke er blevet pudset op flere gange i århundredernes løb. En indskrift på dens konsol hævder, at billedet er stiftet af »Herr Pauwel Lorentzenn Frauw Catharina Pauwels Anno 1653«. Vinger og lanse er nyere tilføjelser, og den brogede bemaling stammer fra 1882. Højde uden vinger 1,43 m. Foto: forf. 1976.

Billede er sat i Sakrestiet« (54). Her må stedets præst, på hvis indberetning Pontoppidan vel bygger, først have misopfattet det bevarede billede som St. Jørgen og derpå draget den slutning, at denne var kirkens fordums katolske værnehelgen. Ja, sådanne præst-indberetninger fra 17.-18. årh. - meget ofte vore eneste oplysninger om værnehelgener - må i en vågnende interesse for den katolske tid formelig have væltet i lærde betragtninger med udgangspunkt i de støvede helgenbilleder, undrende kirkegængere kunne betragte i sognekirkernes glemte kroge (55). Det vil således ofte være en gammel cirkelslutning, vi bringer videre, hvis vi nu siger, at vel forsvandt kirkernes katolske altertavler efterhånden, men et billede af den katolske værnehelgen beholdt bønderne dog af gammel veneration.

Hermed være ikke sagt, at det ikke er højst sandsynligt, at kirkerne i middelalderen har haft alterbilleder netop af deres værnehelgener, og for kirker som Højerup og Mjolden og enkelte andre kan det ret sikkert fastslås, ligesom veldokumenterede værnehelgener ofte kan påvises at markere sig i senmiddelalderligt kirkeinventar (56). Som i flere andre vigtige problemer i den middelalderlige kirkes kulturudvikling må man også i disse spørgsmål med undren konstatere, at noget af det bedste kildemateriale kan hentes på kristenhedens yderste forpost i Island. Samtidig må man naturligvis spørge sig, om forholdene i denne ø's forblæste græstørvskirker har haft så meget tilfælles med kirken iøvrigt; det tør vi dog i disse spørgsmål nok regne med. I hvert fald har man fra Island ikke blot bevaret noget så spændende som en omhyggelig anvisning på, hvorledes en »billedsmed« - »likneskjusmid« - skulle forfærdige billeder i 1200-tallet (57), men fra ca. 450 islandske kirker foreligger udførlige inventarfortegnelser flere fra den ældste tid, således at man for mange kirker kender adskillige fortegnelser fra middelalderens århundreder med angivelse af værnehelgener og om-

hyggelig opregning af helgenbilleder som af alt andet inventar! (58) Blandt helgenbillederne, der ikke synes særlig almindelige på Island før henimod 1300, var de første en kirke skaffede sig vist ofte netop Jomfru Marias og værnehelgenens, hvis billeder tilmed kunne være fremhævede ved lys og ophængte lamper (59). Desværre yder inventarerne ingen bidrag med hensyn til stedet for billedernes anbringelse, og her til kommer et nok så alvorligt problem med sprogbrugen. Betegnelserne, hvoraf »liknelski« er den almindeligste, dækker nemlig slet ikke altid egentlige sidealterprydelser som vore, der mere præcist må dækkes af den islandske betegnelse »brik«, men derimod små andagtsbilleder uden at der dog er tale om en konsekvent sprogbrug (60). Dette skriftlige materiale fortjente en ny og minutøs undersøgelse; indtil da må vi holde os til sammenfatningerne i Frederik Wallems iøvrigt fortrinlige artikler fra 1909-10. Han vurderer det således, at hvor der i en kirke med få billeder optræder en mere inferior helgen, vil det oftest være kirkens værnehelgen, men han kan iøvrigt have svært ved at notere konsekvenserne for inventaret, selv hvor der er tale om kirker, hvortil der valfartedes på grund af særlige relikvier (61).

Spørgsmålet om altre for værnehelgener unddrager sig sikkert en indordning i fastere regler. Sognekirkerne havde gerne i altrene nedlagt relikvier af adskillige helgener, hvoraf én eller flere kunne være dens særlige værnere og give den navn i folkemunde, men i hvilket alter de særlige indvielseshelgener lå, har åbenbart varieret (62). Da vi tilmed har konstateret, hvorledes en sognekirke meget vel kan have haft flere sidealterfigurer i 13. årh. kan vi ikke tillade os at se en enkelt bevaret ærkeengel som udtryk for en særlig lokal Mikaels-kult, skønt sognekirken jo nok har hævdet at besidde hans relikvier, når man førte sig frem med et alter for ham. Den utvivlsomme popularitet St. Mikael nød i disse århundreder behøver ikke at have noget at gøre med et stort antal

Mikaels-kirker. Ja, den ville vel være så meget mere forståelig, om vi så Mikaels-altrene som et udtryk for, at ærkeenglens løfte om hjælp i det store og ene spørgsmål om sjælens frelse har markeret sig helt generelt i de danske sognekirkers gudstjenesteliv. Lad os da betragte de udtryk Mikaels-dyrkelsen må have givet sig.

St. Mikaels navn har lydt under messen, og han har været nævnt på den fornemme plads lige efter Jomfru Maria ved de lejligheder, hvor allehelgenslitantiet anvendtes: på Askeonsdag, Påske- og Pinselørdag, ved indvielsen af dåbsvandet og kirkelige processionser, ved biskoppelige embedshandlinger som kirke- og klokkevielse samt præstelige handlinger som sygebesøg og den sidste olie (63). Blandt de lejligheder, hvor Mikaels-dyrkelsen har gjort sig gældende, har hans festdag 29/9 naturligvis været den vigtigste. I en tid, hvor næppe hele helgenkalenderen fejredes i de almindelige sognekirker, som det måske antydes af kirkelovenes tale om »budhellige dage« og Jyske Løvs »dage hvor præsten byder at holde helg«, er det endog muligt, at netop Mikaels-kulten har haft en relativt større vægt her, end i de mere bredt orienterede stifts- og klosterkirker (64). I hvert fald må Mikkelsdag have været blandt de tidligst indførte og største kirkelige højtider. Vi ved, at der i 1161 i Sverrig fastedes forud for Mikkelsdag, og i Norge var tiden før Mikkelsdag lukket for bryllupper, og ivrige kristne kunne bruge den til bodsdisciplin, der krævede faste før Jul, St. Hans og Mikkelsmesse (65). Denne helgendagens messe henvendte sig naturligvis specielt til ærkeenglen, og vi må vel tænke os vore altre i brug og festligt smykkede.

De andre lejligheder, hvor St. Mikael i sognekirkerne må have været særlig anråbt, har alle forbindelse med hans specielle rolle som det enkelte menneskes værner, især i dødsøjeblikket, og den, der leder den retfærdige sjæl til paradiset (66). Var der begravelse i sognet læstes dødsmissen, pro defunctis,

Fig. 18. St. Mikael fra Vester Assels kirke. Figuren er ret medtaget af opholdet på kirkeloftet inden den i 1904 kom til NM. Højde 1,91 m. Foto: NM.

Fig. 19. Mikaels-figur i dansk privateje. Den opgives at stamme fra Midtsjælland og synes efter fotografiet at være noget opskåret, således at stiltrækkene kan være lidt vanskelige at vurdere. Foto: NM.

der som epistel har Paulus' brev til Thesalonikerne, hvor der påmindes om ærkeenglens tilstedeværelse på dommedag, og offertoriet har en bøn til St. Mikael, bannerføreren, om at indføre sjælene i lyset (67). Siden var det ikke mindst disse afdøde, der betænkes i de såkaldte votivmesser, messelæsning, der skulle tjene et bestemt angivet formål. Det skete ugentligt i den store votivmesse »de angelis«, der fejredes om mandagen, og hvor englens og deres fører anråbtes om hjælp til skærsildens sjæle, der i den middelalderlige forestillingsverden led dobbelt under opfyrelsen efter søndagens pause. Sådanne votivmesser indstiftedes gerne af privatpersoner, der betalte præsten for afholdelsen, hvis formål så ganske overvejende har været navngivne sjæles lindring og afkortning i skærsildsopholdet. Man indstiftede gennemgående disse sjælemesser i sit testamente, således at der nøje anvistes tekst og tidspunkt for afholdelserne, gerne årligt på dødsdagen, som derfor betegnes årtiden. Det var værd at overveje, om ikke det har været nærliggende at rette sådanne sjælemesser netop til St. Mikael, og om det var muligt at anbringe vore mange andre i denne sammenhæng?

Det må først overvejes, om sjælemesser og andre privatindstiftede votivmesser, der jo bl.a. krævede en omhyggelig bogføring af præsten, nu også var noget man i større omfang afholdt i almindelige sognekirker her i 12.-13. årh? Det er ikke et spørgsmål, vi kan forvente at få svar på gennem skriftlige kilder; de relevante arkiver fra disse århundreder er længst formuldede, og det er vel et spørgsmål, om sådanne aftaler i almindelighed har været nedfældet i et dokument. I hvert fald er det nok særlige omstændigheder, vi kan takke for et enkelt eksempel, eftersom messerstiftelsen fik et større juridisk efterspil. I 1288 testamenterede den skånske storbonde Peder Videresen en gård til præstens bord i Drängsered:

»...på den betingelse, at nævnte præst hvert år læser tyve sjælemesser for min sjæl og for alle

troende afdødes sjæle på den måde, at årligt fem messer læses før jul, fem før påske, fem før St.Hans og fem før Mikkelsdag, dog således, at én af ovennævnte messer fejres højtideligt på min årtid med vigilier den nærmest foregående dag under klokkeringning. Jeg vil også, at den nuværende såvel som den tilkommende præst stadig skal mindes mig under søndagsprædiken for sognet...« (68)

Fig. 20. Hovedet af Jorløse-engelen figur 6. Foto: forf. 1975.

Kort efter gjorde den »tilkommende præst« voldsomme ophævelser over al den ulejlighed, der pålagdes ham, men alt forgæves, thi sagen var aftalt og vilkårene accepteret af den afgående præst. Man lugter en lumsk rævekage, for hvem var den afgående præst? - dekanen Bent, der af Peder Vidersen betegnes »min elskede ven« og indsættes som testamentets eksekutor og naturligvis allerede havde sikret sig et nyt og federe kald på hånden, da han på præsteembedets vegne godtog de tyngende vilkår! Ikke desto mindre truer ærkebispens stedfortræder, med den middelalderlige retsplejes næsten perverse formalisme, den ulykkelige præst med bandlysning, hvis han af »ligegyldighed eller dovenskab« undlader noget af det, der skal gøres! (69) Så vi må tro, at han har opfyldt testamentets fordringer sin præstegerning ud, omend de jævnlige lovprisninger af Peder Vidersen i søndagsprædiken til tider kan have haft en noget hul klang!

Som noget vidnesbyrd om, at landsogdenes præster i 1288 i almindelighed var uvante med votivmessers forpligtelser, tør dette lille lysglimt i det kilde-mæssige mørke ikke betragtes; alt tyder på, at denne institution har været ganske udbredt i sognekirkerne endnu i 12. årh. Som et første argument herfor kan man blot nævne, at det var noget, der havde med økonomi at gøre. Privatfolks gaver til kirkerne på dødslejet var allerede 1161 et problem, der fordrede regulering, og hvad har da været mere nærliggende, end at de døende krævede sjælemesser afholdt til gengæld? (70) Det kunne de få, hvis de betænkte et kloster og måske valgte gravsted der; men sognepræsterne må for indtægternes skyld være kommet hurtigt til med sådanne serviceydelser i den voksende konkurrence om de velbjærgedes lig. For det andet er der sognekirkernes sidealtre.

Hvorfor oprettedes der i sognekirkerne sidealtre, der, som vi har set, jævnligt har været indrettet samtidig med den romanske ellevehundredetalskirke?

For kirker med et større præsteskab fremføres gerne den årsag, at man med det stigende antal privatmesser ikke kunne finde plads for dem alle ved hovedaltret. Dette kan vi dog ikke umiddelbart overføre på sognekirkerne, hvor der jo normalt ikke var flere præster, der kunne stå i vejen for hinanden ved højaltret (71). Det er også anført, at der i den kirkelige lovgivning kan spores en vis tilbøjelighed til at begrænse antallet af messer, der måtte læses daglig ved samme alter. Disse bestemmelser, der anfører én til tre messer daglig pr. alter, er imidlertid lokale galliske og angelsaksiske fra 6.-9. årh., der ikke fandt optagelse i ellevehundredetallets almene kanoniske ret, og dårligt kan have tvunget denne tids danske sognepræster til at udvirke en oprettelse af sidealtre (72). Alligevel må årsagerne til sidealtrenes fremkomst nok først og fremmest søges netop i votivmesserne; det ville rime perfekt med den placering og udformning, vi har iagttaget.

Var det ikke naturligt, om netop disse privatindstiftede messer flyttedes bort fra højaltret og frem i skibet, hvor eventuelle messestiftere, familie og menighed kunne deltage i andagten og overvåge, at præsten ydede noget for pengene? En sådan udadrettet funktion, i modsætning til det eksklusive højalter, kunne samtidig forklare det umiddelbart overraskende forhold, at alle de tidlige skabsaltertavler i Nordeuropa, helt frem til årene omkring 1400, synes at kunne henføres til sidealtre. Det kan ikke være tilfældigt, at de monumentale, malede og forgyldte træskulpturer dukker op langt tidligere på sidealtrene end på højaltret. Altrene i skibet har været en vigtig del af forretningens ansigt udadtil, med store billeder, sognets beboere var særlig fortrolige med fra mindehøjtideligheder over kære afdøde og ledige stunders stille andagt og bønner til imødegåelse af hverdagens fortrædeligheder. Denne billedkult slog voldsomt an, og har været en vigtig forudsætning for den stadig mere om sig gribende og specialiserede

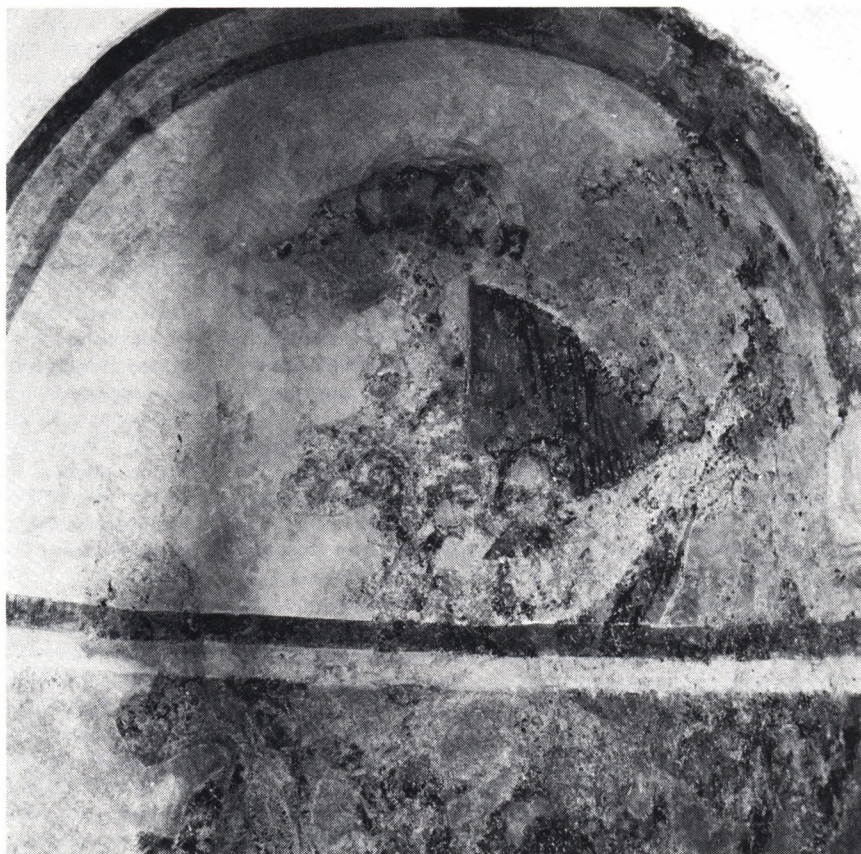
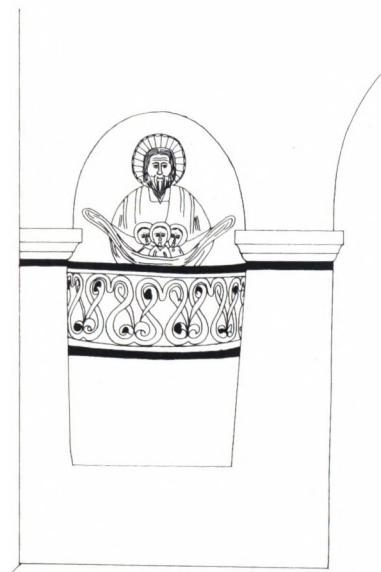
folkelige helgendyrkelse frem mod middelalderens sidste århundreder.

Denne udviklede helgendyrkelse er imidlertid næppe oprindelig så nært knyttet til sidealtrenes funktion, og her er det vore mange Mikael-altre kommer ind. Vore allerældste sidealterbilleder, kalkmalerierne, viste, som vi så, næsten udelukkende Jomfru Maria og St. Mikael, og i Sverrig, hvor man også har flere træfigurer fra samme tidlige periode, er Maria-altrene praktisk taget enerådende i 1100-tallet (73). Man må nok forestille sig, at i hvert fald en god del af vore Mikaelsaltre går tilbage til en tid, hvor sidealtrene først var i færd med at blive koblet til en mere udviklet helgenkult, der kunne give privatfolk mulighed for blandt et større udvalg at vælge den salige helgen - éngang blot et menneske som de selv -, der med fortrolighed kunne formidle deres bønner. Under ellevehundredetallets mere enkle forhold indrettede præsterne fortrinsvis altre for himmeldronningen, den store forbeder, og for ærkeenglen, den himmelske ånd Mikael, hvis opgave det var, at lede sjælen den farefulde vej til paradiset. Disse Mikael-altre er sikkert ofte oprettet med særlig tanke på sjælemesserne, og at det virkelig er en sandsynlig tanke, underbygges ved, at vi fra denne allerældste tid har et par eksempler på sidealterbilleder, der intet har med helgener at gøre, men hvis motiver må være bestemt af altrets funktion. Fra Heldum kirke kendes et romansk kalkmaleri af den dømmende Kristus i den nordre sidealterniche og i kirken i Herstedøster fandt man fornylig på samme sted et alterbillede af Abraham med de salige sjæle i sit skød (fig. 21) (74). Her har man altså under sjælemesserne ligefrem kunnet se den lille glade sjæl trygt i paradiset's fred!

Selvfølge kan vi også tænke os Mikael-altre indstiftet af 1200-tallets velbjærgede storbonde i forvisningen om ærkeenglens beskyttelse mod den

glubske drage og velvillige hjælp ved vejningen; sikkert også med tanke på, at enkens våde øjne ville hvile stolt og fortrøstningsfuldt på det flunkende Mikael-billede når præsten »i sin søndagsprædiken« fremhævede hans fortjenester! I de følgende århundreder trådte St. Mikael noget tilbage i vrimlen af helgener, men hans gamle billeder blev stadig æret og har i vore lande overlevet århundrederne i et omfang, der må forundre. Stillet overfor en sådan arret fremtoning skulle vi kunne føle en forbindelse med de generationer, for hvem han var den milde trøster.

Fig. 21. Sjælemesse-alter i Herstedøster kirke. Med støtte i den lille rekonstruktionsskitse skulle man kunne udskille det medtagne motiv på fotografiet. Over en ornamental frise ses Abraham i halv figur med kappe og glorie. Hans skød er på sædvanlig vis anskueliggjort ved et udbredt klæde, hvori der sidder tre frelste sjæle. Ved den nylige afdækning viste det 800-årige kultbillede sig endnu ganske tilsødet af osen fra de mange kærter, der har været tændt foran det! Foto: NM. Tegning: forf. og Sven Kaae.

1. Indberetning af Magnus Petersen 1872 og Verner Thomsens konserveringsberetning 1967 i NM.
2. Naturligvis kan det ikke udelukkes, at figuren sidenhen er tilføjet kirken andetstedsfra, men også andre træskulpturer må formodes gjort til trækirker. Note 39, 69, 72, 89.
3. Wilm. p. 45f. Blindheim p. 93.
4. Wilm. p. 48ff. Blindheim p. 99ff.
5. D. K. Tisted amt p. 1036.
6. Nørlund p. 64.
7. Ugglas 1915 kapitel VII »Kalvariegruppen från Bro« især p. 325ff, 343ff, 364f. Han henfører p. 330 note 2 blandt andre en række svenske Mikaeli-figurer til denne skole. Wählin. Beckett p. 113ff især 117f, 124ff. Nørlund p. 55ff. Andersson 1949 p. 155ff. og 1966 p. 63-83. Rydbeck p. 81-87. C. A. Nordman i KL. art. skulptur spalte 15.
8. Andersson 1966 p. 64. Nørlund p. 63, 65f.
9. Fuglsang
10. Man erindrer det kæmpestore granithoved, der i 1975 blev fundet i Ostrup, en af nabokirkerne.
11. Baudot i MM. III p. 74.
12. Billede sammesteds planche 48 figur 2. Se iøvrigt Ugglas 1910 p. 78ff.
13. Norske figurer: Mosviken, Näskott, Röldal, Idd, Hov. Svenske: Haverö, Höreda, Askelanda, Österhanninge, Vadstena, Stöde, Torpa, Alnö, Grödinge, Valö, Husaby-Ärlinghundra. Finsk: Finström. Sjelvejningsbilledet har iøvrigt heller ingen støtte i biblens ord. Herom udførligt Knud Banning.
14. Nordberg i KL. art. retabel. sp. 88. Et enkelt træskåret Mikaeli-billede samtidig med vore findes i privateje i Schweiz. Se Baum. Et fotografi af figuren findes i Nationalmuseets sagre-gistrant.
15. Nordberg i KL. art. altare sp. 110 og art. retabel, hvor de nordiske »helgonskåp« behandles helt uafhængigt af retabler iøvrigt. I de forskellige kunsthistorikeres fremstillinger synes det en, ofte dog uudtalt, forudsætning, at der er tale om sidealter-rydelser. Kun E. Wrangel foreslår i sin ret udførlige diskussion af problemet, at det først er de store senmiddelalderlige skabstavler, der har fortrængt vore figurer til sidealtrene, kapitel IV især p. 71.
16. Braun Bd. I p. 410. Bd. II p. 277ff især p. 280f.
17. do bd. II p. 277ff især p. 280 og tavle 198ff. Nordberg i KL. art. retabel.
18. Poul Nørlund foreslår, at de meget høje Mikaeli-figurer som Vester Assels figur 18 kan have flankeret kirkens portal eller korbue som »dørvogter«; en brug af Mikaeli-billeder, der i malerbogen fra Athosklostret foreskrives græske klostre, p. 58f. Da denne bogs anvisninger ikke synes fulgt eller eksporteret i nævneværdigt omfang, og den 1,83 m høje Husby-engel ved sit rygbrædt er karakteriseret som alterfigur, kan der næppe være årsag til at skelne mellem forskellige funktioner for Mikaeli-figurerne.
19. Monica Rydbeck p. 87. Hullerne i issen og ofte tillige forneden i figurerne må dog i alle tilfælde også have haft en praktisk årsag, idet de stammer fra råemnets fastspænding i en bænk under udkæringen. Wilm p. 42. Udførligt Blindheim p. 95ff.
20. Antages i B.K. Kreis Flensburg p. 212. Jeg har ikke selv haft adgang til figurens bagside.
21. Braun bd. II p. 151ff. Wallem 1909 p. 43 med note I og 1910 p. 53ff.
22. Nordberg i KL. art. retabel spalte 87-88. Et forventet større arbejde fra hans hånd om emnet er desværre ikke kommet. Aron Andersson opfatter snarest alterskabet som en nyhed fra 13. årh. 1949 p. 153 note 1. 1966 p. 54, 73f. Jævnfør argumentationen nedenfor note 32.
23. Kun hornblæserne figur 2 og 3 har vinger skåret i ét med kroppen; de slesvigske ærkeengle figur 7,13 og 17 skal have haft påsatte vinger i træ, et arrangement, der vist er bevaret på den svenske engel fra Askelanda. Fuglsang p. 31 note 13. Andersson 1966 figur 77. Når alle de øvrige engle synes uden spor af påsatte vinger, er det vel et argument for, at bemalet bagklædning har været almindelig.
24. De bevarede alterskabe, rekonstruktionen bygger på, tilhører i meget stort omfang helgenbilleder, der er blevet sat i forbindelse netop med »den sydkandinaviske skole i 13. årh.« Ugglas antog endog, at tomme skabe kunne være masseproduceret i Slesvigområdet for eksport. Fra gammelt dansk område er imidlertid kun Maria- og Olufskabene i Østre Vram og et bispekab fra Edestad bevaret nogenlunde intakte. Se billeder hos Wählin p. 32,39 og i Sveriges Kyrkor Blekinge; kunsthistorisk översikt p. 55. Hovedparten af de øvrige skandinaviske skabe er opregnet af Aron Andersson 1949 p. 154 og har været diskuteret især af Meinander 1901 p. 17-24 og 1908 p. 7-22. Harry Fett 1911 p. 1-21. Ugglas 1915 p. 331-367. Wrangel p. 68ff, Wählin p. 44-48. Andersson 1949 p. 149-60. En indgående teknisk beskrivelse hos Plather og Wiik.
25. Braun II tavle 198ff. Nordiske eksempler fra 13.-14. årh. især fra Gotland. Nordberg i KL. art. retabel. Roosval p. 64f pl. XLVI, 1.
26. Helgenskabe med to store figurer kendes vist først fra tiden henimod 1400. For eksempel Medieval wooden sculpture in Sweden planchebindet V Stockh. 1964. p. 176.

27. Braun I p. 381. Vika kirke i Dalarne, Sveriges Kyrkor Dalarne 1. 1975 p. 197-205. I Danmark har vel tilsvarende antal forekommet, men kun 4-5 sidealtre kan vist sikkert påvises for nogen landsbykirke. Jacob Madsen nævner udover den sengotiske højaltertavle i Horne kirke »4 unøttige Tafler«. p. 237. Bevarede træskulpturer, der bedst lader sig tilskrive sidealtre når også den middelalderlige højaltertavle er bevaret, tyder på mindst 5 sidealtre i Lille Solt, mindst 4 i Halk kirke og tilsvarende i flere andre kirker, hvis alterskabe nok med ret stor sikkerhed lod sig rekonstruere.
28. Braun I p. 378-379. Alterarrangementer umiddelbart foran korbuen, oftest identificeret med »Helligkorsaltret«, er ikke medregnet, da det funktionsmæssigt snarest må tænkes som en aflægger af højaltret med direkte adgang for menigheden. De har forekommet tidligt i danske sognekirker, og tør vi tro, at træskårne krucifixgrupper altid hidrører fra et sådant arrangement, har Helligkorsaltret været meget udbredte i hvert fald fra 13. årh. Da de imidlertid ikke kan formodes at have båret helgenbilleder som vore, men kun den korsfæstede og Maria og Johannes i en let genkendelig sørgende gestus, vil vi i det følgende se bort fra dem. Braun I p. 403ff. Olaf Olsen p. 242-44.
29. Braun I p. 378ff. 382.
30. do p. 383, 395f. Altrets østorientering synes i højmiddelalderen en meget fast regel. Braun I p. 414f.
31. Olaf Olsen p. 242-44. Desuden kendes enkelte altre i romanske tårnkapeller, alle østvendte.
32. Poul Nørlund p. 55f. Når han antager, at træfigurer næppe har været meget udbredt hos os før 1200 kan det imidlertid være et bevaringsspørgsmål, eftersom Maria-figurer fra 1100-tallet er ganske talrige i Sverrig. Andersson 1966 p. 37f. Har de tidligste sidealtre haft nogen større udsmykning, må kalkmaleriet og den lille fristående træskulptur nok være de mest nærliggende muligheder; alternicherne synes i hvert fald gennemgående for smalle til at være gjort med henblik på skabstavl.
33. Figuren er 1,45 m. høj; hele billedfeltet 1,92m.
34. Höör kirke, note 39.8
35. Note 39, 16, 32, 57, 58, 61?, 66, 70, 76, 85, 90. Hertil kommer forhold som i Gammelsgn kirke ved Ringkøbing, hvor der i nordsiden er god plads til et løststående alterbillede under triumfvæggens kalkmaleri af Jesu fødsel. Tilknytningen til et Maria-alter underbygges ved de malede scener af hendes legende umiddelbart på nordvæggen. Kalkmalerierne er fra 12.-13. årh.
36. Nordberg i KL art.altare.
37. Note 39, 8, 27, 32, 34, 38, 56, 58, 61, 63, 64.
38. Da næsten ingen træskulpturer med stiltæk fra 14. årh.'s senere del er bevaret, har der kun for få figurer været tvivl, om de skulle inddrages. Det er dog ikke alle, jeg selv har set, enkelte end ikke på fotografi, så her har jeg måttet forlade mig på henvisningens skøn over dateringen.
39. Stiftsvis oversigt over sidealterbilleder i sognekirkerne indtil 14. årh. Kalkmalerier er mærket (k), de øvrige er alle træskulpturer. Efter kirken og dens alterbilleder er de kendte værnehelgener for kirken anført i parentes, eventuelt med et spørgsmålstegn, hvis oplysningen om indvielseshelgenen må antages at bygge på lokal tradition. Efter hvert stift anføres de billeder, hvis nøjagtige proveniens ikke kendes, men som må antages at stamme fra området; til sidst billederne i Nationalmuseet helt uden proveniensangivelse. Sådanne figurer stammer jo nok fra landsbykirker, men iøvrigt kendes samtidige sidealterbilleder fra domkirkerne i Lund, Roskilde, Slesvig og Børglum.
- Oplysningerne bygger på litteratur og inventarieværker, der dog i mange tilfælde har skullet suppleres med angivelser i Nationalmuseets arkiv og i lokalmuseer; derfor kan især det skånske materiale være lidt mindre fuldstændigt. Angivelsen af værnehelgener bygger hovedsagelig på Ellen Jørgensens store liste 1909 p. 136ff, der i flere tilfælde har kunnet rettes og suppleres, uden at det dog skal hævdes, at jeg i alle tilfælde har været helt til bunds i dette ofte svært tilgængelige materiale. *Lunds ærkestift*: 1 Bromma: apostel? - hellig bisp; 2 Brösarp: Maria - hellig bisp (St. Margaretha?); 3 Edestad: Maria - hellig bisp; 4 Eljaröd: to Mariabilleder - hellig bisp (St. Gertrud?); 5 Farstorp: Maria; 6 Fjälje: Maria; 7 Hjortsberga: hellig bisp; 8 Höör: St. Mikael(k) - »Abraham«(k); 9 Ignaberga: Maria - apostel; 10 Kiaby: Maria; 11 Munkarp: Maria; 12 Osby: helgeninde; 13 Perstorp: Maria; 14 Ravlunda: Maria (Maria); 15 Reng: Maria; 16 Ruts, Bornholm: Maria(k) (Andreas); 17 Silvåkra: Maria; 18 Svälöv: Maria; 19 Sällstorp: Maria - St. Oluf; 20 Torekov: Helgeninde; 21 Visseltöfta: Maria - St. Oluf; 22 Østre Tommarp: Maria (Maria); 23 Østre Vram: Maria - St. Oluf. *Roskilde stift*: 24 Boeslunde: ukendt helgen; 25 Fanefjord: Maria; 26 Fyrendal: Maria; 27 Herstedøster: hellig bisp(k) - »Abraham«(k) 28 Holmstrup: Maria (St. Søren); 29 Højerup: St. Clemens (St. Johannes og St. Clemens); 30 Jorløse: St. Mikael (St. Jørgen?); 31 Karlstrup: hellig bisp; 32 Målöv: Maria(k) - hellig bisp (k); 33 Nørre Asmindrup: Johannes Døberen; 34 Sigersted: St. Mikael(k); 35 Skellebjerg: Maria; 36 Skørpinge: to Maria-billeder; 37 Slagelse: St. Dionysius (St. Peder); 38 Stenlille: St. Mikael(k) - St. Laurentius; 39 Søndersted: Maria; 40 Udby: hellig bisp; 41 Vester Broby: Maria, omtalt i brev 1292 tillige med altre for St.

- Nicolai og St. Margaretha (Maria); 42 Vestre Egesborg: Maria; 43 Ørslev Flakkebjerg herred: Johannes Døberen - hellig bisp (Hverken St. Peder eller Johannes Døberen er sikre); 44 Østre Egesborg: St. Mikael; 45 privateje fra Midtsjælland: St. Mikael; 46 på Gaunø: hellig bisp. *Odense stift*: 47 Asperup: Maria (Maria); 48 Brarup: Maria - hellig bisp; 49 Frørup: Maria - hellig bisp; 50 Lillebrænde: hellig bisp; 51 Nybøl: Maria - hellig bisp; 52 Roerslev: Maria (St. Peder); 53 Torslunde: Maria - St. Peder (St. Peder); 54 Tranderup: Maria. *Århus stift*: 55 Bjerre: Maria; 56 Dallerup: St. Mikael(k) - helgeninde - hellig bisp; 57 Framlev: Maria(k); 58 Hvorslev: Maria(k) - St. Mikael(k) 59 Løsning: Maria; 60 Låsby: Maria; 61 Råsted: Maria?(k) - St. Mikael(k); 62 Skivholme: Maria; 63 Vester Tørslev: St. Mikael(k) 64 Værum: St. Mikael(k) 65 Horsenseggen, nu i Den Gamle By i Århus: Maria - St. Mikael. *Viborg stift*: 66 Brorstrup: Maria(k); 67 Feldingbjerg: Maria; 68 Hvidbjerg: St. Mikael; 69 Lundø: Johannes Apostel (St. Clemens?); 70 Ove: Maria(k); 71 Skjern: hellig bisp; 72 Store Vorde: Maria; 73 Sæby: St. Mikael; 74 Øster Hornum: Maria - diakonhelgen; 75 Øster Velling: St. Mikael; *Børglum stift*: 76 Bindslev: Maria(k); 77 Furreby: hellig bisp; 78 Hæstrup: Maria; 79 Jørsby: St. Mikael; 80 Vester Assels: St. Mikael (St. Mikael?) *Ribe stift*: 81 Billum: hellig bisp; 82 Brøns: Maria (St. Wilhadus?); 83 Egvad: diakonhelgen (St. Laurentius); 84 Heldum »Kristus«(k); 85 Hvidding: St. Paulus?(k); 86 Højerup: Maria; 87 Mjolden: Maria - krigerhelgen (St. Mauritius); 88 Nørre Løgum: Maria - St. Laurentius - ukendt helgen; 89 Rønbjerg: Maria - ukendt helgen; 90 Ål: Maria(k) *Slesvig stift*: 91 Adsbøl: Maria - apostel; 92 Bjerning: Maria - hellig bisp (St. Peder); 93 Boldixum: hellig bisp (St. Nicolai); 94 Borne, tysk Boren: hellig bisp (Maria); 95 Braderup: Maria; 96 Halk: Maria (St. Nicolai?); 97 Humptrup: Maria; 98 Husby: St. Mikael (St. Vincens); 99 Hyrup: Maria (Maria?); 100 Jegerup: Maria - Johannes Apostel; 101 Jørn: Maria; 102 Kværs: Johannes Døberen; 103 Lille Solt: Maria - Johannes Døberen - St. Mikael; 104 Nørre Brarup: Maria (Maria); 105 Olderup: Maria; 106 Rylskov: St. Mikael (St. Mikael?); 107 Sterup: St. Laurentius (St. Laurentius?); 108 Store Vi, tysk Grossenwiehe: Maria (St. Laurentius?); 109 Sønder Brarup: Maria (Jacob den Ældre); 110 Taps: St. Mikael; 111 Viöl: Maria (Christophorus?); 112 Landesmuseum Schleswig, uden proveniens: St. Mikael; 113 Søgaard Kliplev sogn uden proveniens, nu i NM: St. Mikael. *Nationalmuseet*: 114 uden proveniens: Maria - hellig bisp - helgeninde.
40. Note 39, 2, 3, 8, 9, 19, 21, 23, 27, 32, 36, 38, 43, 48, 49, 51, 53, 58, 61, 74, 87, 89, 91, 92, 100.
41. Olaf Olsen p. 244.
42. DD II, 4 nr. 67. »Til Broby kirke to øre skattepligtig jord, hvoraf til evig tid skal holdes tre voxlys, ét på Vor Frues alter, ét på St. Nicolais og ét på St. Margrethes alter sammesteds«. Brevets oplysninger er ikke udnyttet i D. K. Sorø Amt p. 310.
43. Note 39, 41.
44. Nordman i KL. art. retabel sp. 88. I Norge har f.eks. V. Gausdal bevaret figurer af både Maria, St. Paulus og en hellig bisp. Blindheim pl. VIII, 2; XIX, 2 og XX, 2.
45. Braun I p. 379f.
46. Note 39, 4, 36. Et brev omtaler 1268 et privat indstiftet alter i en sognekirke; formentlig Vile kirke i Harre herred Viborg stift. DD II, 2 nr. 122.
47. Olaf Olsen p. 243. c. 31 D I de consecratione.
48. Ellen Jørgensen 1908 især p. 194 ff. 1909 især p. 6ff. Paasche p. 33ff. Tue Gad i KL. art. Mikael.
49. Uggla 1910.
50. Bidrag af Baudot, Petrucci, Wilsdorf og Finberg. MM III p. 16, 20, 102ff, 353, 391, 465.
51. Opfattelser refereret af Baudot og Wilsdorf MM III p. 21, 99, 391.
52. Baudot og Finberg i MM. III p. 46, 106. Tue Gad i KL. art. Mikael sp. 618. Helgendagen blev formelt fastlagt 813, idet to ældre fester 15/3 og 8/5 gled ud, men fortsat fejredes lokalt, også i dele af Skandinavien.
53. Dr. Aron Andersson ved Statens historiske Museum i Stockholm har venligst oplyst mig om sit indtryk af det svenske materiale: »Efter min mening er det så godt som regel..., at det nordre sidealter ved triumfbuen er helliget Jomfru Maria og det søndre alter en helgen, som med sandsynlighed kan identificeres med kirkens dedikationshelgen, selv om dette yderst sjældent kan verificeres.«
54. B. K. Kreis Flensburg p. 287. D. A. VI p. 220, V p. 559.
55. Jævnfør for Koberup kirke: »Koberup Kirke har forud hedet St. Mikkels Kirke, og i en Dal nordøst derfra er en Kilde kaldet St. Mikkels Brynd, som forhen om St. Hans Aften af Syge og Krøblinge har været meget søgt. I forrige Secula saas endda i Kirken St. Mikkels billede stridende med Dragen, hvilket nu er ganske mutileret« D. A. IV p. 673. Om Nr. Snede kirke: »Kirken er fra forud Tid kaldet St. Mikkels Kirke. På nogle Stene i Kirkens Bygning og på Døbe-Stenen ere udhugne nogle Hoveder i Form af Løve-Hoveder med Vinger, ligesom Cherubirn. I Nør-Snede Bye er og en Kilde kaldet St. Mikkels Kilde«. D. A. IV p. 475f. Det er formodentlig den samme kilde, der i en præsteindberetning 1623 kaldtes St. Hans.
56. Note 39, 29, 53, 83, 87, 93. I 1309 skænkede Tue Atenmark i Ribe vokslys til Johannes døberens alter i dennes kirke og St.

- Mikkels alter i dennes kirke i byen. DD II, 6 nr. 196.
57. Blindheim p. 87f. 105ff. Bogen har snarest gyldighed for norsk område, hvor det da også ved tekniske analyser er godtgjort, at nogle af anvisningerne har været fulgt. Det gjaldt blandt andet om at spare på den kostbare ægte vare i guldbelægningen, hvor de anvisninger, der kendes fra munken Theophilus og fra Etienne de Boileau, stiller noget større krav til lødigheden.
58. Wallem 1909 p. 8.
59. do p. 40ff. 41.
60. do. p. 40 ff. 53 ff. Billed med skab, »hurð« omtalt p. 43.
61. do. p. 39,41.
62. Højerup kirkes højalter har viet Johannes og Clemens, men kirken havde endnu et Clemens-alter. Note 39, 29. I Seem kirke, fra hvis højalter en lang række navngivne helgenrelikvier er bevaret, leder man forgæves efter den 1396 nævnte værnehelgen Andreas. Jens Vellev: Relikvierne fra Seem; sammenlign Testamenter p. 164.
63. Baudot i MM III. p. 24f. Tue Gad i KL. art. Mikael sp. 618. Lilli Gjerløv i KL. art. Iitani.
64. Ellen Jørgensen 1908 p. 189.
65. do p. 72 f. Paasche p. 33 ff.
66. Dette er ligeledes det centrale punkt i de kendte, oftest dog lidt senere, vidnesbyrd om indholdet af Mikkelsdags prædiken. Franck p. 37. I en islandsk tegnebog fra middelalderen ser man ligefrem et dødsleje gengivet ved siden af Mikael's dragekamp. Paasche p. 69.
67. Baudot i MM. III p. 27. Tue Gad i KL. art. Mikael sp. 616.
68. DD II, 3 nr. 313.
69. DD II, 3 nr. 372.
70. DD I, 2 nr. 143.
71. Braun I p. 376. Nørlund p. 55.
72. Braun I p. 376f.
73. Andersson 1966 især p. 37f.
74. Note 39, 27, 84. Motiv er almindeligt i romanske kalkmalerier, men kun i Herstedøster findes det i en alterniche. I Höör, Skibby og Fraugde findes billedet i øjenhøjde på nordre sidealters plads og i Måløv på skibets nordvæg, således at det kan have forbindelse med sidealtre. I Ferslev, Søndre Jernløse og Roskilde St. Ibs kirker sidder det så højt på triumfvæggens nordside, at det næppe kan være et egentligt alterbillede, men en mere indirekte forbindelse med et alter kan vel ikke udelukkes. I Keldby kirke på Møn findes et korsfæstelsesbillede fra 14. årh., som rimeligvis har haft forbindelse med et alter. Note 39, 8. Saxtorp p. 221.

Litteratur

- Andersson, A.: English influence in Norwegian and Swedish figure-sculpture in wood. Stockh. 1949.
- Andersson, A.: St. Michael i Haverö, ett rhenländsk arbete. Antikvariske Studier V 1953.
- Andersson, A.: Medieval wooden sculpture in Sweden II og V (plancher) Stockh. 1966.
- Banning, K.: Michael Sjøleveje. Kirkehistoriske Samlinger 1971.
- Bau- und Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein. Deutsches Kunstverlag 1939ff. cit. B.K.
- Baudot, M. med flere: Caractéristique du culte de Saint Michel; Iconographie de Saint Michel og Le culte de Saint Michel en France. MM. III p. 1-237. Paris 1971.
- Baum, L.: Eine nordische Michaelsstatue aus dem 13. Jahrhundert, Schweizerisches Institut für Kunstwissenschaft 1964.
- Beckett, F.: Danmarks Kunst II Kbh. 1926.
- Blindheim, M.: Main trends in east-norwegian wooden figure sculpture. Oslo 1952.
- Braun, J.: Der Christliche Altar I-II. München 1924.
- Corpus iuris canonici. Aemilius Friedberg. I-II. Leipzig 1879-81. Nyoptryk Graz 1959.
- Danske Atlas. Erik Pontoppidan I-VII. Kbh. 1763ff. cit. D. A.
- Danmarks Kirker. Udg. Nationalmuseet. cit. D.K.
- Diplomatarium Danicum. Kbh. 1938ff. cit. DD.
- Fett, H.: Billedhuggerkunsten i Norge under Sverreætten. Kristiania 1908.
- Fett, H.: Overgangsformer i unggotikens kunst i Norge. Foreningen til norske fortidsmindeværkernes bevaring, årsberetning 1911 p. 1-21.
- Finberg, M.P.R.: The archangel Michael in Britain. MM. III p. 459ff.
- Franck, I.: Mikaelidagens predikan. Lund 1973
- Fuglsang, F.: Eine Gruppe Schleswiger Holzsulpturen des 13. Jahrhunderts. Festschrift zur fünfundzwanzigjährigen Wiederkehr des Eröffnungstages. Kunstgewerbemuseum Flensburg 1928.
- Gjerløv, L.: Le culte de Saint Michel en Norvège. MM III p. 489ff.
- Jørgensen, E.: Fremmed Indflydelse under den danske Kirkes tidligste Udvikling. Kbh. 1908.
- Jørgensen, E.: Helgendyrkelse i Danmark. Kbh. 1909.
- Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder. Kbh. 1956ff. cit. KL.
- Madsen, J.: Visitatsbog. udg. Idum. 1929.

- Meinander, K. K.: De snidade altarskåpen i Norden. Finsk Museum 1901 p. 17-24.
- Meinander, K. K.: Medeltida altarskåp i Finland. Helsinki 1908 p. 7-22.
- Millénaire Monastique de Mont Saint-Michel I-IV. Paris 1971. cit. MM.
- Musset, L.: Saint Michel au Danemark. MM. III p. 505ff.
- Müller, I.: Zum frühmittelalterlichen Michaelskult in der Schweiz. MM III p. 393ff.
- Nørlund, P.: Ældre Middelalder. I Danmarks Billedhuggerkunst. Kbh. 1950.
- Olsen, O.: Rumindretningen i romanske landsbykirker. Kirkehistoriske Samlinger 1967.
- Paasche, F.: St. Michael og hans engle. Edda 1914.
- Petrucci, A.: Origine e diffusione del culto di San Michele nell'Italia medievale. MM. III p. 339ff.
- Plather, U.; Wiik, S. A.: The virgin and child from the church of Dal - Examination and restoration. Studies in conservation 15 1970 p. 304ff.
- Roe, E.: Ireland and the archangel Michael. MM III p. 481ff.
- Roosval, J.: Medeltida skulptur i Gotlands Fornsal. Stockh. 1925.
- Rydbeck, M.: Randanteckningar till en avhandling om skandinavisk träskulptur från 1200-tallet. Konsthistorisk Tidskrift 1951.
- Saxtorp, H. M.: Jeg ser på kalkmalerier. Kbh. 1970.
- Schmid, T. O.: The cult of the archangel Michael in Sweden MM. III p. 495ff.
- Skov, S.: Middelalderlige Træskulpturer. Kolding 1961.
- Sveriges Kyrkor: Stockh.
- Testamenter fra Danmarks Middelalder. Kr. Erslev. Kbh. 1901.
- Uggla, C. R. af: Sankt Mikael och Heimdal. Äldre kyrklig konst i Strängnäs 1910 p. 78ff.
- Uggla, C. R. af: Gotlands medeltida träskulptur. Stockh. 1915.
- Wallem, F. B.: De islandske kirkers udstyr i middelalderen. Foreningen til norske fortidsmindemærkers bevaring. Årsberetning 1909-1910.
- Vellev, Jens: Relikvierne fra Seem kirke. hikuin i Viborg 1974.
- Wilm, H.: Die gotische Holzfigur; ihr Wesen und ihre Technik. Leipzig 1923.
- Wilsdorf, C.: La diffusion de culte de saint Michel en Allemagne. MM. III p. 389ff.
- Wrangel, E.: Det medeltida bildskåpet från Lunds domkyrkas högaltare. Lund 1915.
- Wählin, H.: Fransk Stil i Skånes medeltida träskulptur. Lund 1921.